

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:
<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)
Jerzy Kruppé (IA UW)
Andrzej Klonder (IAE PAN)
Teresa Stawiarska (IAE PAN)
Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)
Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 13,0. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w październiku 2018 r., druk ukończono
w listopadzie 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Małgorzata Delimata-Proch, Choroby w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)	271
Dariusz Poliński, Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych	289
Paweł Klint, Dyspozycje i legaty pogrzebowe Ormian z województwa ruskiego w XVII w.	309
Anna Penkała, Osiemnastowieczne rejestry wypraw panieńskich dla szlachcianek wstępujących do klasztoru. Zarys problematyki	319
Monika Piotrowska-Marchewa, Ludzie starzy w instytucjach opieki w XIX i na początku XX w. (na przykładzie dokumentów Towarzystwa Dobroczynności w Krakowie)	333
Jerzy Żywicki, Adaptacje dawnych cerkwi na świątynie rzymskokatolickie w międzywojennym Lublinie	343
Kamil Pawłowski, Trudne dziedzictwo. Losy śląskich pomników poległych i pomników patriotycznych na przykładzie powiatu ząbkowickiego	363

KOMUNIKATY NAUKOWE

Iwona Wojciechowska, Gliniana figurka Chrystusa Ukrzyżowanego z drugiej połowy XV–XVI w. z badań archeologicznych na Starym Mieście w Stargardzie	381
---	-----

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Radosław Kotecki, „Vie formula iustitie”. Po co w połowie drogi między Kruszwicą a Kaliszem palatyn Piotr kazał postawić słup kamienny z inskrypcją? Uwagi w związku z publikacją <i>Koniński słup drogowy</i>	391
--	-----

KRONIKA NAUKOWA

„Kac. Medyczne i kulturowe aspekty nadużycia alkoholu na przestrzeni dziejów”, Konferencja naukowa w Bydgoszczy, 5–6 kwietnia 2018 r. — Patryk Łażniak, Roksana Wilczyńska	407
--	-----

Iwona Wojciechowska

Gliniana figurka Chrystusa Ukrzyżowanego z drugiej połowy XV–XVI w. z badań archeologicznych na Starym Mieście w Stargardzie

Słowa kluczowe: Stargard, dewocyjne figurki gliniane, późne średniowiecze, nowożytność
Key words: Stargard, devotional clay figurines, late Middle Ages, early modern period

W średniowieczu religia była ważnym elementem codzienności a jej wpływ zauważyć można było praktycznie w każdej dziedzinie życia¹. Obok pobożności zbiorowej, objawiającej się m.in. w powstawaniu licznych bractw i zakonów, wykształcił się rodzaj religijności indywidualnej, opartej na potrzebie osobistej i bezpośredniej styczności ludzi z *sacrum*². Mircea Eliade świętość określa jako „realność nie z naszego świata, [która — I.W.] przejawia się w przedmiotach stanowiących integrujące składniki naszego «przyrodniczego», «świeckiego» świata”³. Przykładem wkroczenia *sacrum* w strefę *profanum* są wszelkie przedmioty osobiste związane z kultem religijnym, do których zaliczyć można także drobną plastykę figuralną⁴. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w Polsce⁵ oraz innych krajach europejskich⁶ odnajdywane są figurki wykonane przede wszystkim z gliny⁷, rzadziej natomiast z metali⁸. Również w Stargardzie w ostatnich latach natrafiono na ceramiczną figurkę wyobrażającą postać Chrystusa Ukrzyżowanego⁹.

Odkryto ją podczas badań ratowniczych prowadzonych przez Muzeum w Stargardzie w latach 2007–2008 w obrębie dawnego kwartału IX¹⁰ Starego Miasta (ryc. 1), ograniczonego

¹ Samsonowicz H. 1968, s. 293–295.

² Borkowski T. 2004, s. 212.

³ Eliade M. 2008, s. 8.

⁴ Piekalski J., Wachowski K. 2013, s. 151; Piekalski J., Wachowski K. 2006, s. 81–82.

⁵ Najwięcej ceramicznych figurek świeckich i dewocyjnych pochodzi z terenów Dolnego Śląska, w szczególności z Wrocławia, Nysy, Dzierżoniowa, a także z zamków Bardo i Szczerba w Gniewoszowie, por. Borkowski T. 1998, s. 47.

⁶ Drobną plastykę figuralną z gliny odnajdywana jest na stanowiskach różnego typu m.in. w Austrii, Anglii, Czechach, Danii, Niemczech, Szwajcarii oraz na Słowacji i Węgrzech. W Kolonii natrafiono na pozostałości pieca garncarskiego z drugiej połowy XV w., w którym wypalano takie figurki, oraz na jamę zawierającą 637 nieudanych wyrobów; por. Ludowici B. 1992, s. 63; Neu-Kock R. 1993, s. 3, 13; Borkowski T. 2004, s. 207; Rothkegel R. 2006, s. 162; Gaimster D. 2007, s. 261; Reis A. 2009, s. 239; Højmark Søvsø M. 2012, s. 116–127; Kowalczyk E. 2012, s. 1.

⁷ Popularność ta spowodowana była zapewne bardzo niską ceną wyrobów z tego materiału, na które mogła sobie pozwolić ludność z różnych warstw społecznych, por. Neu-Kock R. 1993, s. 3–4.

⁸ Wachowski K. 2011, s. 134. Jeśli znajdują się tego rodzaju przedmioty, to przede wszystkim wykonane z cyny, por. Piekalski J., Wachowski K. 2013, s. 138.

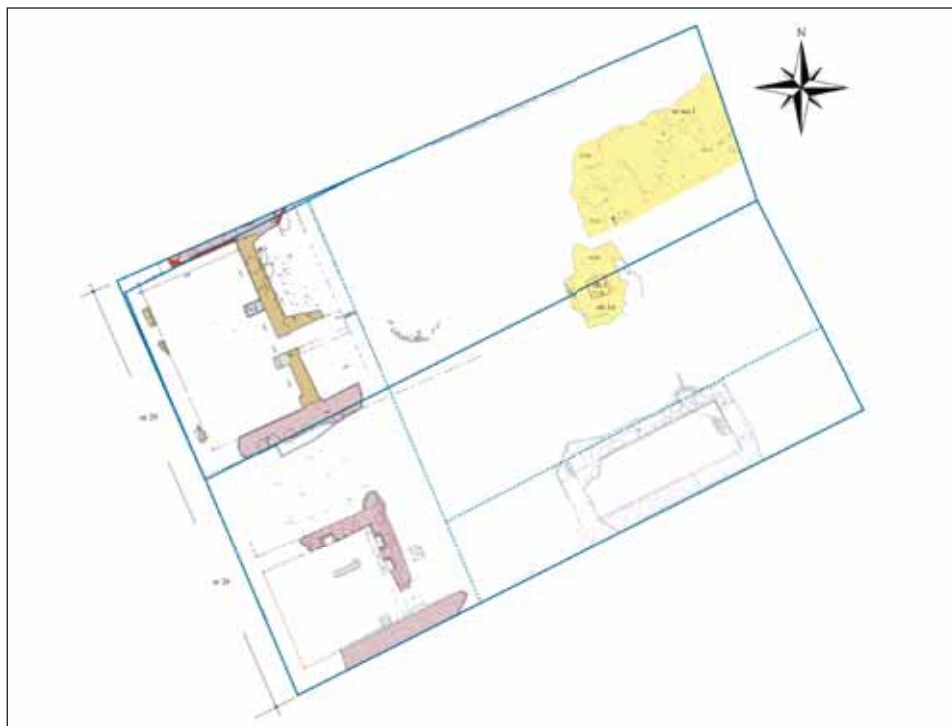
⁹ Zabytek 334/R/Kw/S — sygnatura pochodzi z inwentarza połowego zabytków z badań kwartału IX.

¹⁰ Na podstawie planu miasta M.F. Schwadtkena z 1724 r.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto. Plan miasta według M.F. Schwedtkena z roku 1724 z zaznaczoną działką miejską, na której odkryto figurkę Chrystusa. Oprac. I. Wojciechowska, rys. C. Rysz

Fig. 1. Stargard, the Old Town. A street plan after M. F. Schwedtken, 1724, with an indication of the plot on which the figurine of Christ was found. Compiled by I. Wojciechowska, drawn by C. Rysz

Ryc. 2. Lokalizacja latryny z nałożonymi granicami działki z planu katastralnego miasta według M.F. Schwedtkena z 1724 roku oraz z odkrytymi podczas prac reliktnymi zabudowy nowożytnej wyznaczającej rzeczywisty układ parceli. Oprac. M. Szeremeta, rys. C. Rysz

Fig. 2. The location of the latrine in relation to the boundaries of the plot marked on the cadastral map of the town (after M.F. Schwedtken, 1724), and to remains of early-modern buildings revealed by excavations, indicating the actual layout of the plot. Compiled by M. Szeremeta, drawn by C. Rysz

współczesnymi ulicami: Bolesława Chrobrego (Johannistrasse), Kazimierza Wielkiego (Grosse Mühlenstrasse), Grodzką (Radestrasse) oraz przedłużeniem Władysława Łokietka (Holtzmarktstrasse). Na zachowaną częściowo figurkę natrafiono w pozostałości po wybranej latrynie, która przestała pełnić swoją funkcję w końcu XVI w.¹¹ Miała ona wymiary ok. 1,1 m × 1,1 m i miąższość sięgającą ponad 4,29 m. Latryna ta znajdowała się w południowo-wschodniej części dawnej parceli przy Radestrasse 29¹² w niedalekiej odległości od granicy z parcelą Radestrasse 28 (ryc. 2).

Niekompletna figurka (ryc. 3) przedstawia jedynie sam tułów okryty w dolnej części krótkim *perizonium*, spod którego wystają fragmenty nóg. Po prawej stronie pod wyakcentowanymi żebrami zaznaczone zostało poziome wcięcie imitujące ranę w boku. Zarówno strój, jak i charakterystyczne okaleczenie sugerują, że jest to wizerunek Chrystusa Ukrzyżowanego. Wymiary zachowanej figurki wynoszą: wysokość 13,7 cm, szerokość: w pasie 3,28 cm, w torsie 4,17 cm, grubość w najszerszym miejscu torsu 3,37 cm. Zabytek ten wykonany został z gliny wypalanej w atmosferze utleniającej, w wyniku której uzyskał na zewnątrz ceglasto-

¹¹ Datowanie na podstawie analizy materiału ruchomego znalezionej wewnątrz obiektu, por. Majewski M., Kwiatkowski K. 2009.

¹² Oznaczenie posesji numerem 29 pochodzi sprzed 1945 r., por. Majewski M. 2007.

-czerwoną barwę. Od środka figurka przybrała kolor szary (ryc. 3d). Punktowo na zabytku zachowały się ślady polichromowania w postaci białej malatury. Na bokach znaleziska (ryc. 3b) widoczne są pionowe szwy, natomiast od wewnątrz — wałki gliny będące wynikiem dociskania (ryc. 3d), co świadczy o tym, że figurka została wykonana w dwuczęściowej formie. Tylna powierzchnia zabytku (ryc. 3c) została w dolnej części wygładzona. Znalezisko nosi również ślady po niezachowanych rękach, które nie stanowiły całości z korpusem — były oddzielnie dołączone do tułowia. Fragment zachowanej figurki Chrystusa Ukrzyżowanego z całą pewnością można zaliczyć do grupy przedmiotów dewocyjnych.

Produkcją takiej drobnej plastyki figuralnej z gliny zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy¹³ znani w niemieckich źródłach pisanych, prawdopodobnie już od pierwszej połowy XIV w.¹⁴, jako: *Bildbäcker*, *Bildmacher*, *Bilderdrucker*, *Heiligenbäcker*, *Bilddrucker*, a w Niderlandach: *beelddrucker* i *hillegenbakker*. Poza wyrobem przedstawień o charakterze religijnym, zajmowali się oni również wytwarzaniem zabawek dziecięcych, płaskorzeźb oraz antropomorficznych figurek świeckich. Masowo produkowane plastyczne przedstawienia właściwe są dla niemieckojęzycznego kręgu kulturowego i terenów będących pod jego mocnym oddziaływaniem. Właśnie z tego obszaru pochodzi najwięcej tego rodzaju znalezisk. Prawdopodobnie już w późnym średniowieczu na terenach północno-zachodnich Niemiec oraz Niderlandów *Bildbäckerowie* rozwinęli swoją wytwórczość na szeroką skalę¹⁵. Dotychczasowe odkrycia¹⁶ wskazują, że w wielu miejscach rozpoczęto również lokalną produkcję glinianych figurek. Warsztaty powstały w wielu ośrodkach, m.in. wzdłuż Renu w Wormacji i Kolonii, w Trewirze, w Akwizgranie, w Saksonii — w Żytawie, Görlitz i Zwickau¹⁷, a także na Dolnym Śląsku — w Dzierżonowie i Głogowie oraz we Wrocławiu¹⁸. Na domniemane warsztaty *Bildbäckerów* w Niderlandach natrafiono w Utrechcie, Lejdzie, Kampen, Liège i Antwerpii¹⁹.

Sporadycznie w XII–XIII w. proste statuetki modelowane były przez garncarzy²⁰. Początkowo wykonywali je ręcznie, z czasem jednak (od XIV w.) zaczęli odciskać figurki w jednostronnych formach, w których tył nadal kształtowany był metodą tradycyjną. Wraz z początkiem działalności *Bildbäckerów* i seryjnego wytwarzania statuetek, od XV w.²¹ zastosowano do ich produkcji dwuczęściowe negatywowe formy, których tylna matryca była zazwyczaj znacznie mniej modelowana niż przednia. Ślady zastosowania tej techniki widoczne są na bokach figurek w postaci pionowych szwów²².

Zapewne to kupcy zaopatrywali mieszkańców miast w figurki, które wzorowane były na rzeźbach znajdujących się w świątyniach²³. Funkcja zminiaturyzowanych przedstawień

¹³ W niektórych ośrodkach niderlandzkich produkcją glinianych figurek dewocyjnych zajmowali się garncarze, a także mnisi w klasztorach, m.in. w Amersfoorcie, Dordrechcie, Delftach, Geertruidenbergu, por. Ostamp S. 2012, s. 117.

¹⁴ Reis A. 2009, s. 243.

¹⁵ Neu-Kock R. 1993, s. 4; Borkowski T. 1999, s. 198; tenże, 2004, s. 207; Kowalczyk E. 2013, s. 1.

¹⁶ Są to jednak w większości znaleziska odkryte w XIX i na początku XX w., dlatego często brak zachowanej dokumentacji tych zabytków, por. Neu-Kock R. 1993, s. 12; Borkowski T. 2004, s. 210.

¹⁷ Neu-Kock R. 1993, s. 12; Hoffmann V. 1996, s. 147, 161–162; Seewaldt P. 2003, s. 86–87; Giertz W., Grimm G. V., Kaszab-Olschewski T., Mommsen H., Schaub A. 2013, s. 199–278.

¹⁸ Borkowski T. 2004; Kowalczyk E. 2013, s. 1.

¹⁹ Neu-Kock R. 1993, s. 12; Hojmark Søvsø M. 2012, s. 118; Ostamp S. 2012, s. 116–117.

²⁰ Później w źródłach archeologicznych również widoczne są powiązania garncarzy z *Bildbäckerami*. Przykładem jest m.in. znaleziona forma do figurek glinianych z początku XVI w. wraz z odpadami ceramicznymi z miejscowej pracowni garncarza w Delftach, por. Ostamp S. 2012, s. 117.

²¹ Zdaniem Babette Ludowici już od XIV w. korzystano do modelowania figurek z form dwuczęściowych, por. Ludowici B. 1992, s. 61.

²² Neu-Kock R. 1993, s. 8; Borkowski T. 1998, s. 48; Kleine Meisterwerke. 2011, s. 14.

²³ Borkowski T. 2004, s. 212.

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Figurka gliniana Chrystusa Ukrzyżowanego (sygn. 334/R/Kw/S). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Fig. 3. Stargard, the Old Town, district IX. The clay figurine of Christ Crucified (inventory no. 334/R/Kw/S). Photographed by M. Szeremeta

związana była z rozpowszechnieniem się nowego modelu religijnego życia — pobożności indywidualnej. Taki typ religijności u schyłku późnego średniowiecza przejawia się choćby poprzez znaleziska licznych, glinianych figurek z tego okresu, znajdujących przez archeologów w obrębie miast w sferze *profanum*²⁴. Ceramiczne statuetki dewocyjne mogły mieć szerokie zastosowanie jako ofiarowany dar — wotum, będący wyrazem wiary w orędownictwo świętych, materialny dowód odbycia pielgrzymki, prezent z okazji uroczystości chrztu albo urodzin lub upominek noworoczny, element gry wprowadzający dzieci do świata religii chrześcijańskiej, amulet chroniący przed otaczającym złem lub też talizman przynoszący korzyści doczesne²⁵. Powszechnie tego rodzaju figurki były również elementami domowych ołtarzyków. Przykładem takiego ich zastosowania jest zachowany w Muzeum Diecezjalnym w Kolonii piętnastowieczny ołtarz skrzydłowy ze sceną Zwiastowania, prezentowaną przy pomocy malowanych, glinianych statuetek. Religijne przedstawienia figuralne, tak samo jak dziś, mogły znajdować się również w innych przestrzeniach domowych, m.in. na półkach, kominkach lub szafkach²⁶.

Odnaleziona w Stargardzie figurka Chrystusa Ukrzyżowanego należy do jednej z najliczniejszych grup przedstawień dewocyjnych drobnej, ceramicznej plastyki figuralnej²⁷. Pasyjne wyobrażenia tego rodzaju odnaleziono w wielu ośrodkach związanych z niemieckim kręgiem kulturowym, m.in. koło Hillerød (Dania)²⁸, w Kolonii (Niemcy)²⁹, we Wrocławiu³⁰, w Zug (Szwajcaria)³¹, w Aardenburgu, w Reimerswaalu i Valkenisse (Holandia)³². Choć temat przedstawienia jest ten sam, zauważalne są zdecydowane różnice w jakości wykonania poszczególnych figurek oraz dokładności detali. Wyroby nadreńskie oraz z Dolnego Śląska są bardziej proste w formie i ich poziom artystyczny jest dużo niższy niż pozostałych znalezisk. Wytwórczość w obu wymienionych ośrodkach musiała mieć charakter lokalny i prawdopodobnie zaspokajała potrzeby najbliższego otoczenia. Inaczej jest z zabytkami odkrytymi w Danii, Holandii i Szwajcarii, które charakteryzują się dużą dokładnością, realizmem postaci oraz wysoką jakością artystyczną³³. Cechy te są przypisywane wyrobom wyspecjalizowanych warsztatów niderlandzkich. Dodatkowo w pracowniach tych, w odróżnieniu od nadreńskich, powstawały nie tylko małe statuetki, ale także figurki większych rozmiarów³⁴. Stargardzkie przedstawienie Chrystusa Ukrzyżowanego ma wiele cech zbliżonych z odnalezionymi w Holandii, Danii oraz Szwajcarii i stanowi prawdopodobnie import niderlandzki. Zarówno w przypadku zabytku z Zug, znaleziska z okolic klasztoru Æbelholt w Danii, jak i ze Stargardu, tylna część została wygładzona, co mogłoby wskazywać na fakt, że były one pierwotnie umieszczone w ołtarzykach domowych, prawdopodobnie przy ścianie, na tle krzyża³⁵. Stargardzka figurka wykazuje też

²⁴ Gaimster D. 2007, s. 261.

²⁵ Witkowska A. 1978, s. 97; Borkowski T. 1998, s. 52–53; Kleine Meisterwerke. 2011, s. 59; Reis A. 2009, s. 246–247; Ostrowski K. 2015, s. 108–109.

²⁶ Neu-Kock R. 1993, s. 24; Curtius A. 2000, s. 364; Borkowski T. 2004, s. 212; Gaimster D. 2007, s. 262.

²⁷ Rothkegel R. 2006, s. 162; Gaimster D. 2007, s. 261. Odmiennego zdania są badacze z Dolnego Śląska, gdzie taki motyw jest wyjątkiem. Również w bogatym zbiorze kolońskim przedstawienie Chrystusa Ukrzyżowanego należy do rzadkości, por. Neu-Kock R. 1993, s. 18; Borkowski T. 2004, s. 212.

²⁸ Højmark Søvsø M. 2012, s. 221, ryc. 4.

²⁹ Neu-Kock R. 1993, s. 44–45, nr kat. 69.

³⁰ Borkowski T. 2004, s. 233, ryc. 11:3.

³¹ Rothkegel R. 2006, s. 162, ryc. 25.

³² Dorpel A. van den. 2013, s. 61, ryc. 30.

³³ Wyjątkiem jest jeden z przykładów fragmentarycznie zachowanego przedstawienia z Valkenisse, por. tamże.

³⁴ Neu-Kock R. 1993, s. 12.

³⁵ Kowalczyk E. 2013, s. 4. Inną formą statuetki dewocyjnej z przedstawieniem Ukrzyżowania są figurki, których pasyjki wraz z krzyżami zostały odciśnięte w jednej formie. Przykładem takich zabytków są m.in. frag-

inne wspólne cechy z fragmentem duńskiej statuetki — podobieństwo widoczne jest w formie i udrapowaniu krótkiego *perizonium*. Natomiast zabytki odkryte w Valkenisse charakteryzują się zbieżnym ze stargardzką statueta sposobem wykonania figurek. Na wszystkich widać, że ręce statuetek nie stanowiły całości z tułowiem i po odciśnięciu w formie były osobno dołączane do korpusu³⁶.

Omawiane znalezisko ze Stargardu ma naturalne proporcje ciała, wykazujące cechy realizmu. Fakt ten, podobnie jak krótkie, drapowane *perizonium*, wskazuje na wpływy sztuki figuralnej późnego gotyku lub wczesnego renesansu. Kolejnym argumentem pozwalającym określić czas powstania zabytku na drugą połowę XV–XVI w. jest datowanie obiektu, w którym odkryto destrukcję figurki Chrystusa³⁷.

Wart uwagi jest kontekst odkrycia ceramicznego przedstawienia Chrystusa Ukrzyżowanego interpretowanego jako przedmiot dewocyjny. Wobec tego, że figurki takie odnajdywane były podczas badań archeologicznych w latrynach, m.in. w Ratyzbonie³⁸ i w Gdańsku³⁹, lokalizacja taka niesie ze sobą pewne pytanie: dlaczego obiekty kultu znalazły się w kloace — czy był to wynik przypadkowego zgubienia czy też celowy zabieg. W przypadku umyślnego wrzucenia statuetek istnieją dwie możliwości wyjaśnienia. Uszkodzone przed zdeponowaniem figurki mogą być związane z protestancką „wojną z bałwanami” czyli tzw. *gotzenkrieg*. Wówczas to reformatorzy, chcąc zakończyć „kult obrazu”, niszczyli rzeźby oraz figury i wrzucali je do latryn⁴⁰. W kloakach, traktowanych jako śmietniki, mogły być też znajdowane destrukcje, czyli statuetki dewocyjne, które zniszczyły się podczas używania⁴¹.

W przypadku stargardzkiego fragmentu glinianego przedstawienia Chrystusa Ukrzyżowanego, bardziej prawdopodobne jest, że figurka ta zniszczyła się podczas funkcjonowania w sferze *sacrum*. Przemawia za tym fakt, że w pierwszej połowie XVI wieku Stargard nie przeżywał, w odróżnieniu od innych miast, większych niepokojów społecznych poprzedzających wprowadzenie reformacji⁴² a także charakter nowej konfesji na Pomorzu Zachodnim. Charakterystyczną cechą tutejszego kościoła ewangelickiego, w odróżnieniu od innych terenów objętych reformacją, był fakt pozostawienia świąt maryjnych, dawnych form nabożeństw, a także ukazywania świętych w sztuce, co spowodowane było zapewne sentymentem i przywiązaniem wiernych⁴³. Skoro nie dochodziło do masowej walki z kultem maryjnym i świętych poprzez likwidowanie obrazów, rzeźb i figur z ich przedstawieniami, jak w przypadku Gdańska⁴⁴, tym bardziej nieuzasadnione byłoby niszczenie wizerunku Chrystusa na krzyżu, będącego najważniejszym motywem w protestanckiej sztuce sakralnej⁴⁵.

menty krucyfiksów z Norymbergi, Amsterdamu i Aardenburga, por. Curtius A. 2000, s. 363, nr kat. 190; Ostamp S. 2012, s. 118, ryc. 9.15; Dorpel A. van den. 2013, s. 61, ryc. 30.

³⁶ W przypadku znalezisk z Kolonii i z placu Dominikańskiego we Wrocławiu kończyny górne odciskane były w formie razem z resztą sylwetki, por. Neu-Kock R. 1993, nr kat. 69; Borkowski T. 2004, s. 233, ryc. 11:3.

³⁷ Datowanie latryny zostało ustalone metodami archeologicznymi. Znaleziska innych glinianych figurek z motywem Chrystusa Ukrzyżowanego archeolodzy datują na początek XV–XVI w., por. Nagel B. 1996, s. 104–105; Arts N. 1998, s. 19; Curtius A. 2000, s. 363–364; Gross U. 2001, s. 183–184; Rothkegel R. 2006, s. 162–163; Kleine Meisterwerke. 2011, s. 33; Højmark Søvsø M. 2012, s. 221, ryc. 4; Dorpel A. van den. 2013, s. 60.

³⁸ Ostrowski K. 2015, s. 107.

³⁹ Kamrowski J. 2013, s. 5.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Z takim przypadkiem mieli do czynienia najprawdopodobniej archeolodzy w Ratyzbonie, por. Ostrowski K. 2015, s. 108.

⁴² Lesiński H. 1969, s. 108.

⁴³ Mariańska D. 1997, s. 61; Wisłocki M. 2005, s. 243.

⁴⁴ Kamrowski J. 2013, s. 5.

⁴⁵ Wisłocki M. 2005, s. 86, 191.

Ceramiczne przedstawienie Chrystusa Ukrzyżowanego zostało znalezione na terenie parceli miejskiej w obiekcie zinterpretowanym jako nowożytna latryna. Odkrycie to w miejscu oddalonym od strefy *sacrum* wyraźnie wskazuje na funkcjonowanie figurki w życiu codziennym mieszkańców miasta, stanowi zatem wyraz indywidualnej pobożności. Pojawienie się w Stargardzie ekskluzywnych towarów obcej proveniencji — jak na przykład indywidualnych przedmiotów kultu — uzależnione było zarówno od możliwości finansowych klientów, jak i od dostępności towarów. Luksusowe importy z różnych części Europy odnajdywano tu już wcześniej⁴⁶, a ich dostawą zajmowali się od średniowiecza wyspecjalizowani handlarze⁴⁷. Przynależność Stargardu do świata Hanzy sprzyjała upowszechnianiu zarówno idei, jaką była potrzeba indywidualnej religijności, jak i zachodnioeuropejskich produktów na rynku lokalnym.

Adres Autorki:

mgr Iwona Wojciechowska

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie

Rynek Staromiejski 2–4

73-110 Stargard

i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

ORCID: 0000-0002-1685-273X

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Archeologia Stargardu. 2012. *Archeologia Stargardu. Badania zachodniej części kwartału V*, Archeologia Stargardu, t. 1, red. K. Kwiatkowski, Stargard.
- Archeologia Stargardu. 2016. *Archeologia Stargardu. Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*, Archeologia Stargardu, t. 2, red. M. Majewski, Stargard.
- Archeologia Stargardu. 2017. *Archeologia Stargardu. Badania na Rynku Staromiejskim*, Archeologia Stargardu, t. 3, red. M. Majewski, Stargard.
- Arts Nico. 1998. *Een hoer onder het Eindhovense stadhuisplein. Archeologische verrassingen uit een middeleeuwse stadskern*, „Brabants Heem: driemaandelijks tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde”, t. 50, z. 1, s. 12–21.
- Borkowski Tomasz. 1998. *Materialne przejawy codziennej religijności w średniowiecznych miastach śląskich. Drobną glinianą plastyką dewocyjną*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 7, s. 47–69.
- Borkowski Tomasz. 1999. *Rozrywka — zabawki i drobna plastyka figuralna*, Wratislavia Antiqua, t. 1, red. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław, s. 187–201.
- Borkowski Tomasz. 2004. *Produkcja figurek ceramicznych w późnośredniowiecznym Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua, t. 6, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław, s. 207–244.
- Curtius Andreas. 2000. *Kruzifix*, [w:] *Spiegel der Seligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*, red. G. U. Großmann, Nürnberg, s. 363–364.
- Dorpel Adriaan van den. 2013. *Middeleeuwse pijpen en terracotta heiligenbeeldjes in Zeeland Een analyse van de middeleeuwse religieuze beleving in Zeeland in functie van heiligenbeeldjes*, Gent, http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/060/016/RUG01-002060016_2013_0001_AC.pdf (dostęp 15.04.2016 r.).
- Eliade Mircea. 2008. *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, tłum. B. Baran, Warszawa.
- Gaimster David. 2007. *Of „idols and devils”: Devotional pipeclay figurines from southern Britain in their European context*, [w:] *Archäologie der Reformation, Arbeiten zur Kirchengeschichte*, t. 104, red. C. Jäggi, J. Staecker, Berlin, s. 259–283.

⁴⁶ Por. Archeologia Stargardu. 2012; Archeologia Stargardu. 2016; Archeologia Stargardu. 2017.

⁴⁷ Lesiński H. 1969, s. 102.

- Giertz Wolfram, Grimm Gerald Volker, Kaszab-Olszewski Tünde, Mommsen Hans, Schaub Andreas. 2013. *Eine spätmittelalterliche Bilderbäckerwerkstatt in der Prinzenhofstraße zu Aachen*, „Bonner Jahrbücher”, t. 213, s. 199–278.
- Gross Uwe. 2001. *Figurenmodel und ausformungen*, [w:] *Spätmittelalter am Oberrhein. Alltag, Handwerk und Handel 1350–1525. Katalogband*, red. L. Sönke, T. Zotz, Stuttgart.
- Hoffmann Verena. 1996. *Allerlay kurzweil — Mittelalterliche und frühneuzeitliche Spelzeugfunde aus Sachsen*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 38, s. 127–200.
- Højmark Søvsø Mette. 2012. *Bagte helgener og nipsgenstande — lerfigurer fra middelalder og nyere tid*, [w:] *Nationalmuseets Arbejdsmark*, red. K. Madsen, I. Wass, Kopenhaga, s. 116–127.
- Kamrowski Jerzy. 2013. *Figura Madonny z Dzieciątkiem*, [w:] *Archeologiczne świadectwa kultu maryjnego w średniowiecznym Gdańsku. Katalog skrócony wystawy*, red. E. Trawicka, B. Ceynowa, Gdańsk.
- Kleine Meisterwerke. 2011. *Kleine Meisterwerke des Bildrucks. Ungeliebte Kinder der Kunstgeschichte Handbuch und Katalog der Pfeifentonfiguren, Model und Reliefdrucke*, red. V.G. Grimm, Büchenbach.
- Kowalczyk Ewelina. 2012. *Production of clay figurines in late medieval Silesia. International Interdisciplinary Medieval Meetings, Wrocław, 20–21.04.2012*, http://www.academia.edu/3786983/Production_of_clay_figurines_in_late_medieval_Silesia_International_Interdisciplinary_Medieval_Meetings_Wroc%2020-21.04.2012 (dostęp 11.04.2016 r.).
- Kowalczyk Ewelina. 2013. *Związki późnośredniowiecznych figurek ceramicznych ze Śląska ze sztuką gotycką. W poszukiwaniu wzorców ikonograficznych i stylistycznych. II Interdyscyplinarne Spotkania Mediewistyczne, Wrocław, 16–17.05.2013*, http://www.academia.edu/3787084/Zwi%20C4%85zki_p%20C3%B3%20C5%BA%20C5%9Bredniowiecznych_figurek_ceramicznych_ze_%20C5%9A_1%20C4%85ska_ze_sztuk%C4%85_gotyck%C4%85._W_poszukiwaniu_wzorc%C3%B3w_ikonograficznych_i_stylistycznych_II_Interdyscyplinarne_Spotkania_Mediewistyczne_Wroc%2016-17.05.2013 (dostęp: 14.04.2016 r.).
- Lesiński Henryk. 1969. *Zarys dziejów Stargardu od XIII do końca XVIII w.*, [w:] *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, red. B. Dopierała, Poznań, s. 99–124.
- Ludowici Babette. 1992. *Ein Tonmodell des 14. Jahrhunderts aus Calw-Stammheim*, „Denkmalpflege in Baden-Württemberg: Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege”, t. 21, nr 2, s. 61–63.
- Mariańska Danuta. 1997. *Początki Reformacji na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, red. J. Iluka, D. Mariańska, Gdańsk–Koszalin, s. 51–62.
- Majewski Marcin. 2007. „Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – (Władysława Łokietka) – Grodzka. Studium historyczne”, Stargard, maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie.
- Majewski Marcin, Kwiatkowski Karol. 2009. „Archeologiczne badania ratunkowe na terenie przeznaczonym pod inwestycję, <Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie>”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, dz. nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1”, Stargard, maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie.
- Nagel Brigitta. 1996. *Heilige in Serie — eine technologisch-kunstwissenschaftliche Untersuchung*, [w:] *Glaube, Kunst und Spiel*, red. R. Röber, Stuttgart, s. 59–118.
- Neu-Kock Roswitha. 1993. *Eine „Bilderbäcker” - Werkstatt des Spätmittelalters an der Goldgasse in Köln*, „Zeitschrift zur Archäologie des Mittelalters”, t. 21, s. 3–70.
- Ostap Sebastian. 2012. *Van Utrechtse bodem? Utrecht en de productieve van pijpvaardende devotionalia*, [w:] *Middeleeuwse beelden uit Utrecht 1430–1530*, red. M. Leeflang, K. van Schooten, Utrecht, s. 108–127.
- Ostrowski Katharina. 2015. *Nach der Mess’ die Maß — Zu Devotionalien und religiösen Objekten im Wirtshaus des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Rasthäuser — Gasthäuser — Geschäftshäuser. Zur Historischen Archäologie von Wirtshäusern*. Universitätsforschungen Prähistorischen Archäologie, t. 271, red. D. Wehner, A. Wesse, Bonn, s. 99–120.
- Piekalski Jerzy, Wachowski Krzysztof. 2006. *Mieszczkański Wrocław w późnym średniowieczu*, „Archeologia Żywa”, nr 2 (36), s. 76–82.

- Piekalski Jerzy, Wachowski Krzysztof. 2013. „*Rodzime i obce*” w krajobrazie kulturowym średniowiecznych ziem polskich, „*Archaeologia Historica Polona*”, t. 21, s. 127–169.
- Reis Alexander. 2009. *Ein Kölner Fundkomplex von Pfeifentonfigürchen in Bonn. Religiöse Bilderwelt des Spätmittelalters im Kleinformat*, „*Bonner Jahrbücher*”, t. 209, s. 239–254.
- Rothkegel Rüdiger. 2006. *Mittelalterliche und neuzeitliche Tonstatuetten aus dem Kanton Zug*, „*Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*”, t. 63, z. 2, s. 141–198.
- Samsonowicz Henryk. 1968. *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*. Warszawa.
- Seewaldt Peter. 2003. „*Bilderbäcker*“ und ihre Waren. *Kleinplastische Tonbildwerke aus Mittelalter und Neuzeit im Rheinischen Landesmuseum Trier*, „*Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. Aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseums Trier*”, t. 35, s. 86–93.
- Wachowski Krzysztof. 2011. *Blisko i daleko od morza. Kultura materialna miast hanzeatyckich*, [w:] *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne*, red. M. Adamczewski, Warszawa, s. 125–159.
- Wisłocki Marcin. 2005. *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1648*, Szczecin.
- Witkowska Aleksandra. 1978. *Funkcje praktyk wotywnych w religijności ludowej późnego średniowiecza*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1978, s. 97–110.

A CLAY FIGURINE OF CHRIST CRUCIFIED
FROM THE SECOND HALF OF THE 15TH C.–THE 16TH C.
FROM THE EXCAVATIONS IN THE OLD TOWN IN STARGARD

The article is devoted to a ceramic image of Christ Crucified revealed during excavations in the former district IX of the Old Town in Stargard. The clay figurine, dated to the second half of the 15th c.–the 16th c., was found in an early-modern-period latrine on one of building plots. Revealing a religious artefact in an area quite far from any sacred place indicates that the figurine was used by the inhabitants of the town in everyday individual religious practice. This kind of piety, based on a human being's yearning for a direct contact with the sacred, involved owning devotional items.

The find from Stargard belongs to one of the most numerous groups of devotional images in figural ceramics. Figurines of this type were usually parts of home altars. The style and craftsmanship of this representation of the Passion suggests that it was produced by a specialized workshop in the Netherlands. Similar luxury imports had earlier been found in Stargard and should be linked to the fact that the town was a member of the Hanseatic League.

Translated by
Izabela Szymańska